

Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz

Transkrypcja i transliteracja tekstów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego zapisanych alfabetem arabskim. Wnioski końcowe z warsztatowych dyskusji zespołowych oraz specjalistycznych opinii i ekspertyz

1. Uwagi wstępne

Opracowując założenia merytoryczne oraz metodologiczne zespołowego projektu badawczego „Tefsir”, za pierwsze, ważne i niezbędne, zadanie jego autorzy uznali stworzenie jednolitego, standaryzowanego systemu transliteracji tekstów zapisanych alfabetem arabskim na alfabet łaciński (i/lub cyrylicki)¹. Zadaniu temu podporządkowano harmonogram prac realizacyjnych projektu, obejmujących sporządzenie systemu transliteracji, zweryfikowanie przyjętych założeń w praktyce oraz poddanie ich ocenie ekspertów. Pracy zespołowej nad przygotowaniem adekwatnego i uniwersalnego systemu konwersji alfabetycznej poświęcono trzy kilkudniowe spotkania warsztatowe: w Ciechocinku, Wilnie oraz w Sokółce². Kolejne ustalenia w zakresie metody konwertowania alfabetu arabskiego na alfabet łaciński (z uwzględnieniem systemu ISO) przybierały formy tabelaryczne, weryfikowane i modyfikowane wraz z postępem zespołowych prac koncepcyjnych. Ostatni i – jak się nam pierwotnie wydawało – ostateczny wariant systemu transliteracji został poddany weryfikacji w praktyce na podstawie szerokiej reprezentacji tekstowej. Uwzględniono mianowicie sury 1, 16, 36, 110, 111, 112, 113 oraz 114 z kilkunastu rękopisów tefsirowych zróżnicowanych w czasie i przestrzeni; zostały one przetransliterowane na alfabet łaciński ściśle **według przyjętego systemu grafemowej ekwiwalencji**. Trans-

---

¹ Pełne uzasadnienie konieczności takiego rozwiązania zostało zawarte w publikacji Czesława Łapicza z niniejszego tomu (Łapicz 2022).

² Szczegółowe protokoły z warsztatowych dyskusji zostały również zamieszczone na stronie internetowej grantu: <http://www.tefsir.umk.pl/o,31,stan-badan.html> (dostęp: 16 kwietnia 2021).

literacji dokonały osoby z zespołu realizującego program grantu, mające kompetencje w pracy z tekstami Tatarów – muzułmanów WKL³.

Z prośbą o dokonanie analizy i oceny wyników dotychczasowych prac zwróciliśmy się zarówno do tych specjalistów z zespołu, którzy bezpośrednio nie byli autorami transliteracji (białorutenista prof. Genadij Cychun; tekstolog, sławista prof. Sergejus Temčinas; arabista prof. Marek M. Dziekan), jak i do członka zespołu z ogromną praktyką w badaniach tekstów Tatarów WKL, doc. dr Galiny Miškinienė. O opinię poprosiliśmy również osoby spoza zespołu, specjalistów z zakresu historii języka polskiego, mających duże doświadczenie w pracy nad edycją i interpretacją tekstów staropolskich (prof. Tomasz Mika oraz dr hab. Agnieszka Słoboda z UAM).

Opinie, oceny i uwagi merytoryczne specjalistów zostały wzięte pod uwagę przy ustalaniu ostatecznej wersji systemu transliteracyjnego⁴.

2. Uwagi arabisty

Profesor Marek Dziekan (dalej: MD) w swojej opinii zwrócił uwagę na konieczność dwojakiego traktowania występujących w piśmiennictwie Tatarów WKL arabskich nazw własnych. Te z nich, które uległy sławizacji (polonizacji i/lub białorutenizacji), powinny być transliterowane tak, jak oryginalna słowiańska warstwa językowa. Autor opinii wskazuje duże rozbieżności w zapisie tych samych terminów i nazw arabskich w różnych rękopisach tefsirowych, słusznie sugerując, iż różnice te wymagałyby dalszych specjalistycznych badań, mogą bowiem wynikać z wielu przyczyn, m.in. z kompetencji (czy raczej niekompetencji) kopistów, ze zróżnicowania rękopisów „w czasie i przestrzeni” itd. W związku z tą sugestią co do przyszłości badawczej (nie tylko) tefsirów uważa, że w praktyce transliteracyjnej należy **ocalić i zachować specyfikę zapisów** nazw własnych w konkretnych tekstach oraz adekwatnie oddać je w konwersji alfabetycznej. Do konwersji alfabetycznej **oryginalnych nazw orientalnych** doskonale posłuży system ISO z modyfikacjami i uzupełnieniami opracowanymi przez zespół, natomiast różne **stopnie i rodzaje sławizacji** nazw i terminów orientalnych (arabskich, tureckich i innych) powinno się oddawać za pomocą standaryzowanego systemu transliteracji przeznaczonego do **konwersji językowej warstwy słowiańskiej**.

W opinii MD istotna jest uwaga o znacznym stopniu skażenia językowej warstwy arabskiej rękopisów oraz o braku pełnej równoległości tekstowej arabskiego oryginału oraz podwierszowego (interlinearnego) słowiańskiego przekładu. Przyczyn tego jest kilka, m.in. wprowadzanie do słowiańskiego tekstu przekładu właściwych tefsirów wtrąceń

---

³ Por. <http://www.tefsir.umk.pl/o,9,edycja-zrodel.html> (dostęp: 16 kwietnia 2021).

⁴ Oryginalne teksty ekspertyz zostały zamieszczone na stronie internetowej projektu: <http://www.tefsir.umk.pl/o,31,stan-badan.html> (dostęp: 16 kwietnia 2021).

i dopisków objaśniających, co zwiększa – niekiedy znacznie – objętość, a zatem i nieprzystawalność językowej wersji słowiańskiej w porównaniu z arabską podstawą przekładu.

Dla realizacji projektu sprawa ta ma jednak mniejsze znaczenie, **pierwszorzędnym zagadnieniem badawczym jest bowiem językowa warstwa słowiańska**. Zapewne przy ewentualnej edycji słowiańskiego przekładu Koranu cała arabska podstawa nie zostanie bezpośrednio uwzględniona choćby ze względu na jej znaczną objętość, ale jest oczywiste, że zbadanie relacji translatorskich na linii oryginał (arabski)–przekład (słowiański) byłoby niezwykle ważne i pożądane. Natomiast stopień skażenia arabskiego oryginału oraz zakres objętościowej, zwłaszcza treściowej, nieprzystawalności oryginału i przekładu świadczący o stopniu świadomości i (nie)kompetencji kopisty (translatora?) z pewnością mogą być identyfikowane oraz interpretowane przez orientalistów na podstawie oryginalnych rękopiśmiennych kopii tefsirów. Bardzo ważna sugestia MD dotyczy wprowadzenia w tekście zarówno arabskiego oryginału, jak i słowiańskiego przekładu numeracji ajatów. Byłby to zabieg czysto techniczny, ułatwiający odbiór tekstu i lokalizację odpowiednich miejsc w dużym objętościowo materiale tekstowym, niewpływający jednak bezpośrednio na merytoryczną wartość transliteracji. Oryginalny sposób segmentacji tekstu został zastosowany w tefsirze Józefowa z 1890 roku (manuskrypt ten jest też podstawą pełnej transliteracji); jego oryginalność polega na tym, że w rękopisie lokalizacja ajatów dotyczy całych stron w systemie „od... do...”, bez wyznaczania precyzyjnych granic poszczególnych wersów, np. na górnym marginesie strony 1175 zapisano fioletowym atramentem: 107: 1–7 – 108: 1–3, co znaczy, iż na danej stronie mieści się fragment Księgi obejmujący ajaty 1–7 sury 107 aż do ajatów 1–3 sury 108.

Decyzja o segmentacji przekładowego tekstu ciągłego na ajaty musi jednak rodzić dalsze skutki natury metodologicznej. Numeracja poszczególnych ajatów w arabskim oryginale jest jak najbardziej możliwa; MD wskazuje zresztą szeroko dostępne wydanie medyńskie Koranu, do którego badacze mogliby porównawczo odnosić obecny w tefsirach arabski oryginał oraz słowiański przekład. Pozwoliłoby to na przeprowadzenie właściwej delimitacji na ajaty zarówno tekstu arabskiego, jak i przekładowej wersji słowiańskiej, zapisanej w tefsirach w trybie *in continuo*, bez delimitacji i bez numeracji poszczególnych ajatów. Wymagałoby to jednak wcześniejszego odczytania i dokonania pracochłonnej i wysoce specjalistycznej czynności delimitacji ciągłego arabskiego tekstu tefsirowego na ajaty, aby następnie możliwe było porównawcze zestawienie jego struktury z podwierszowym (interlinearnym) przekładem słowiańskim, co dopiero umożliwiłoby precyzyjną segmentację na ajaty także przekładowej warstwy słowiańskiej.

Możliwe jest też inne rozwiązanie: przekładową warstwę słowiańską można porównawczo odnieść do struktury innych dostępnych, wydanych drukiem, polskich przekładów Koranu. Wprawdzie segmentacja na ajaty jest w nich różna⁵, daje jednak wystarczającą

⁵ Numeracja ajatów zależy m.in. od tego, czy autorzy przekładu numerują inwokację, interpretując

orientację w strukturze tekstu przekładowego. Najlepszym punktem odniesienia do struktury Księgi byłby przekład Koranu wydany w 1858 roku (Warszawa), sygnowany nazwiskiem Jana Murzy Tarak-Buczackiego. Słusznie zauważa MD, że ten przekład, przynajmniej hipotetycznie, mógł wpłynąć na tefsiry z drugiej połowy XIX wieku. Warto przy tym zaznaczyć, że inny zidentyfikowany rękopis Tatarów WKL, tefsir z Grodna z drugiej połowy XIX wieku, jest dokładną arabską wersją alfabetyczną Koranu wydane go drukiem pod nazwiskiem Jana Buczackiego. W tym przypadku jednak polski przekład wydrukowany alfabetem łacińskim przekształcono w rękopis sporządzony alfabetem arabskim (por. Łapicz, Radziszewska 2019).

Pewnym problemem przy wtórnej segmentacji tekstu koranicznego na ajaty będzie znaczne zamieszanie w danych ilościowych o strukturze Koranu, jakie są zawarte w różnych rękopisach, także w tefsirach Tatarów WKL (Łapicz 2014).

Na koniec trzeba podkreślić, że pierwszy słowiański (polski) przekład Koranu, któremu nadano postać i formę tefsiru Tatarów WKL, miał nie tyle przeznaczenie praktyczno-religijne, ile cel poznawczy. Znaczący to, że był adresowany przede wszystkim do tych odbiorców, którzy wprawdzie chcieli lepiej poznać nauki zawarte w Księdze podane w znanym sobie języku, lecz dla których (z różnych przyczyn) praktyka recytacji Koranu nie była najważniejsza, gdyż i tak nie mogła odbywać się w języku innym niż arabski. Dlatego nie było powodu, by polski przekład świętej księgi dostosowywać formalnie, np. przez odpowiedni podział strukturalny, do wyznaniowej praktyki islamskiej. Zapewne dlatego też w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów litewsko-polskich nie numerowano poszczególnych ajatów; przekładowi polskiemu zawsze towarzyszył bowiem oryginalny tekst arabski, a funkcja wersji polskiej ograniczała się wyłącznie do ‘tłumaczenia, wyjaśniania, wykładania’ treści Koranu arabskiego, nie zaś do naśladowania oryginału lub zastępowania go w codziennej praktyce wyznaniowej.

3. Uwagi sławisty i białorutenisty

Bardzo ważne sugestie wysunął w swej opinii prof. Genadij Cychun (dalej: GC). Stwierdził on mianowicie, że w sytuacji **polilingwizmu tekstów** Tatarów WKL system ich transliteracji musi uwzględniać **rangę i reprezentatywność** (objętość) tekstów zapisanych w różnych językach. Nie ulega wątpliwości, że w tefsirach Tatarów WKL, będących *de facto* przekładami arabskiego oryginału, **dominują teksty słowiańskie** (polskie), taki jest bowiem sens i cel tefsirów Tatarów WKL. I to właśnie **językowa warstwa słowiańska powinna wyznaczać systemowe rozwiązania transliteracyjne**, które przede wszystkim

---

ją jako pierwszy werset (por. np. *Święty Koran* 1990), czy też pozostawiają ją poza porządkiem numerycznym tekstu głównego (np. *Koran* 1986 – z wyjątkiem sury 1).

muszą być **jasne i czytelne dla badaczy i odbiorców slawistów** (polonistów). Co nie wyklucza tego, że **warstwa niesłowiańska**, zwłaszcza **arabska i turecka**, może i **powinna być transliterowana według właściwego jej międzynarodowego standardu ISO**. Dodatkowym uzasadnieniem stanowiska GC jest słuszne oczekiwanie autora opinii, by **system konwersji alfabetu arabskiego na łacinkę** mógł być stosowany analogicznie **do konwertowania tekstów białoruskich na alfabet cyrylicy**, co pozwoliłoby na ich standaryzowane edycje.

Profesor Cychun ostrzegł przed unifikacją zapisu różnych połączeń literowych, form i słów, gdyż nawet bardzo rzadkie lub jednostkowe przypadki nietypowe mogą rzucać światło na **podstawę dialektalną zabytku**. GC podkreślił ponadto, że interpretacja fonetyczna transliterowanego tekstu musi uwzględniać kontekst geograficzny rękopisu, co jest szczególnie ważne w odniesieniu do polszczyzny północnokresowej w różnych fazach jej kształtowania się na substracie białoruskim. W zakończeniu swej opinii autor z żalem skonstatował, że pewnie nie będzie możliwa jednoczesna publikacja tekstów Tatarów WKL w dwóch wariantach: transliterowanym oraz transkrybowanym; **transliteracja** jest bowiem **pierwszym stopniem interpretacji** tekstu, maksymalnie bliskim oryginału, natomiast **transkrypcja** jest **drugim stopniem interpretacji** języka tekstu, dokonywanym na podstawie wariantu transliterowanego. Takie modelowe rozwiązanie zostało przyjęte np. w edycji słowiańskojęzycznego (macedońskiego) zabytku źródłowego, w oryginale zapisanego alfabetem greckim, pt. *The Konikovo Gospel*.

4. Uwagi slawisty tekstologa

Profesor Sergejus Temčinas (dalej: ST) zwraca uwagę na stosowanie w filologicznej praktyce badawczej **transliteracji ścisłej oraz uproszczonej**, zależnie od celu, jakiemu konwertowany tekst ma służyć. Konsekwencją badawczą wykorzystania konkretnej metody jest bądź możliwość powrotu do zapisu oryginalnego (w przypadku konwersji ścisłej), bądź brak takiej możliwości (w przypadku transliteracji uproszczonej). Dla celów realizowanego projektu ST rekomenduje **transliterację ścisłą językowej warstwy orientalnej oraz uproszczoną językowej warstwy słowiańskiej**. Autor opinii przyznaje zarazem, że tak przetransliterowany tekst słowiański będzie pozbawiony wartości dla badania ewolucji ortografii, która przecież w manuskryptach Tatarów WKL zmieniała się na przestrzeni kilku wieków tworzenia i kopiowania tekstów wraz z ewolucją języków, w jakich teksty powstawały.

5. Uwagi kitabisty praktyka

Opinia doc. dr Galiny Miškinienė (dalej: GM) wynika z jej bardzo bogatego doświadczenia w transliteracji, transkrypcji oraz edycji różnorodnych tekstów Tatarów WKL. Można ją

sprowadzić do następującej dychotomii: **teksty orientalne** powinny być **transliterowane** z wykorzystaniem uniwersalnego systemu **ISO**. Natomiast system **ISO** zaadaptowany **do zapisu językowej warstwy słowiańskiej staje się nieczytelny dla nieorientalistów; do transliteracji tekstów słowiańskich** powinny być zatem wykorzystane sprawdzone w praktyce, nieco zmodyfikowane, **systemy używane w klasycznych opracowaniach kitabistycznych** (np. w pracy Antona K. Antonowicza i innych).

6. Uwagi polonistów diachronistów

Profesor Tomasz Mika oraz dr hab. Agnieszka Słoboda w swych uwagach podnoszą znaczenie tekstów Tatarów WKL zapisanych alfabetem arabskim dla historii języka polskiego. Zadają pytanie podstawowe: jak rozumieć terminy *transliteracja* oraz *transkrypcja*? Ten ostatni termin interpretują zresztą dwojako: tradycyjnie jako ‘transkrypcja fonetyczna’ oraz jako ‘zapis tekstu w postaci jak najbardziej zbliżonej do współczesnej pisowni, zachowujący jednocześnie wybrane najistotniejsze cechy języka zabytku’. Stawiają zarazem pytanie: komu i czemu mają służyć warianty tekstu przetransliterowane i przetranskrybowane? Jednocześnie dostrzegają fakt oczywisty, że **„nie ma postaci prezentacji tekstu, która odpowiadałaby na wszystkie potrzeby badawcze”**. Wynika z tego naturalne pytanie: jakie potrzeby badawcze ma historyk języków słowiańskich, zwłaszcza polskiego i białoruskiego? Mówiąc inaczej: czego historyk języka oczekiwałby od edytorów tekstów tefsirowych i w jakiej postaci chciałby takie teksty otrzymać?

Szukaniu odpowiedzi na te pytania służą pogłębione autorskie rozważania teoretyczne. Ważną konstatacją autorów oceny jest stwierdzenie, że **„transliteracja rozumiana jako zapis tekstu zachowujący (w miarę możliwości) wszystkie cechy jego pisowni, delimitacji (interpunkcja etc.) i układu graficznego jest ważnym etapem pracy przy krytycznej edycji tekstu, ale tylko etapem”**. Podstawą transliteracji musi być zatem system rzeczywiście funkcjonalny i odwracalny, co – zdaniem analityków – jest możliwe przy oparciu się na systemie ISO. Jego wykorzystanie pozwala badaczom – sławistom – ustalić, jakie grafemy języka arabskiego zostały użyte do zapisu polskich głosek. Niektóre polskie głoski zostały w piśmiennictwie Tatarów WKL oddane za pomocą kilku różnych grafemów arabskich; wynika to zarówno z ewolucji języka (np. *r > *rz*), jak i zmienności w czasie i przestrzeni samych reguł zapisu słowiańskiego systemu alfabetem arabskim (np. zmienne w czasie stosowanie grafemów (ض) oraz (ظ)). Stąd wniosek autorów, że do analiz polonistyczno-sławistycznych „tekst zapisany w alfabecie międzynarodowym może się stać bezużyteczny dla dalszych badań – zatarciu ulegną cechy istotne dla badaczy polszczyzny (szerzej słowiańszczyzny): nie da się ich oddać”. Konsekwencją tego jest dalsze stwierdzenie, że „wydobycie i ocalenie w procesie transliteracji podstawowych cech fonetycznych tekstów jest niemożliwe, ponieważ nie to jest celem transliteracji. W tym celu niezbędne jest równoległe wykonanie ich transkrypcji fonetycznej, gdyż dla

badacza polszczyzny najważniejsza będzie transkrypcja”. Zrealizowanie tego postulatu, skądinąd oczywistego i uzasadnionego, nie jest jednak możliwe w ramach jednego projektu badawczego. Jest przecież faktem, że w tatarskich tekstach zapisanych alfabetem arabskim transkrypcja fonetyczna może i powinna być czynnością wtórną w odniesieniu do transliteracji; to **precyzyjna transliteracja dostarczy podstawy filologicznej do właściwej interpretacji fonetyczno-fonologicznej języka tekstu**. W tym przypadku „badacz musi dokonać pełnej interpretacji kryjącego się pod grafemami brzmienia na podstawie wiedzy o systemie fonetycznym polszczyzny danego okresu i regionu”, ale w wyniku tej interpretacji powinien powstać **zapis zgodny ze sławistycznym alfabetem fonetycznym**. Dopiero taki tekst mógłby służyć do badań historycznojęzykowych i dialektologicznych w zakresie fonetyki. Autorzy widzą jednak możliwość i konieczność pewnych uproszczeń zapisu tekstowego, który oddawałby tylko wybrane cechy fonetyczne, przy czym lekturę ze zrozumieniem takiego tekstu ułatwiłoby wprowadzenie wielkich liter, interpunkcji itp. Zapis taki wystarczyłby do badań z zakresu semantyki, słowotwórstwa, leksyki, stylu itp.; byłaby to również właściwa forma popularyzacji tekstu, co jest ważne przy udostępnieniu najstarszego przekładu Koranu szerszemu gronu odbiorców. Ciekawy przy tym wydaje się **pomysł transkrypcji hybrydowej, łączącej ze sobą cechy różnych systemów zapisu tekstu**.

Słuszne i oczywiste jest również oczekiwanie autorów opinii, by konwersji alfabetycznej w konkretnych publikacjach towarzyszyły odpowiednie tabele grafemowych zamienników; rozwiązanie takie jest jednak od dawna standardem metodologicznym kitabistycznych publikacji. Kończąc swą opinię, jej autorzy konstatują słusznie, że **żadna prezentacja tekstu nie spełni wszystkich oczekiwań**. Jako historycy języka polskiego wyrażają przekonanie, że **najbardziej pożądanym byłby tekst w postaci transkrypcji fonetycznej lub w transliteracji, będącej jej antycypacją, oraz w postaci transkrypcji tradycyjnej**.

7. System ISO

Wykonawcy grantowego projektu „Tefsir”, specjaliści z różnych zakresów nauk filologicznych (sławiści, poloniści, białoruteniści, orientaliści, arabiści, turkolodzy), dużo czasu i energii poświęcili na pogłębioną dyskusję o zasadach transliteracji i transkrypcji rękopisów (zwłaszcza tefsirów) Tatarów WKL, zapisanych – ze względów religijnych⁶ – (hermetycznym) alfabetem arabskim, na właściwy językom słowiańskim (polskiemu i białoruskiemu) alfabet łaciński lub cyrylicy. Dyskusja ta – w naszej ocenie – była bardzo cenna i inspirująca; ukazała skalę i różnorodność problemów towarzyszących pracy

---

⁶ Zob. tezę sformułowaną przez badacza alfabetów świata Dawida Diringera: „Alfabet idzie w ślad za religią” (Diringer 1972: 525).

konceptyjnej nad opracowaniem adekwatnego systemu transliteracji wielojęzycznych tekstów Tatarów WKL.

Jako metodę konwersji alfabetycznej tekstów Tatarów WKL zapisanych alfabetem arabskim rozważano m.in. międzynarodowy system transliteracji alfabetu arabskiego na łaćniński – ISO. Jednak **system ISO został stworzony do konwersji alfabetycznej standardowego zapisu alfabetem arabskim literackiego języka arabskiego, nie jest zatem odpowiedni do transliteracji tekstów Tatarów WKL zapisanych rozszerzonym alfabetem arabskim. Teksty takie wymagają uzupełnienia systemu transliteracji na alfabet łaćniński o dodatkowe grafemy i/lub alografy.**

System ISO z założenia nie jest również przystosowany do transliteracji na łacinkę tekstów słowiańskich zapisanych alfabetem arabskim, a tymczasem w kitabach i tefsirach muzułmanów WKL przeważają właśnie teksty słowiańskie – białoruskie i polskie.

System ISO jest zatem międzynarodowym systemem konwersji tekstów w języku arabskim, zapisanych właściwym temu językowi alfabetem arabskim, na teksty pozostające w języku arabskim, zapisane jednak standaryzowanym, specjalnie opracowanym, alfabetem łaćnińskim. To bardzo ważna cecha i funkcja systemu ISO, która musi być uwzględniona przy tworzeniu założeń transliteracji tekstów Tatarów WKL. Chodzi o to, że **teksty Tatarów – muzułmanów WKL – są wprowadzane w przewadze słowiańskojęzyczne (polskie i białoruskie), jednak przez twórców i kopistów piśmiennictwa tatarskiego zostały zapisane rozszerzonym alfabetem arabskim, ulegającym pewnym zmianom zarówno w czasie, jak i w przestrzeni. Ich transliteracja polega więc na zastąpieniu alfabetu arabskiego, w jakim pierwotnie zostały zapisane, alfabetem łaćnińskim (lub cyrylicyckim), jakie są im genetycznie i systemowo właściwe. Zależności w relacji: język–alfabet (i odwrotnie: alfabet–język) można przedstawić następująco:**

język arabski ↔ alfabet arabski > język arabski ← alfabet łaćniński (ISO).

Istota transliteracji tekstów Tatarów WKL jest zgoła odmienna:

język słowiański ← alfabet arabski > język słowiański ↔ alfabet łaćniński//cyrylicycki⁷.

Naszym zdaniem konsekwentne stosowanie lub adaptowanie systemu ISO do transliteracji polskich i białoruskich tekstów Tatarów WKL nie ma uzasadnienia ani

---

⁷ W tym schemacie: znak ↔ oznacza odpowiedniość (genetyczną i systemową) alfabetu i języka; znak > oznacza zmianę relacji na linii język–alfabet w wyniku transliteracji (konwersji alfabetycznej); znak ← oznacza niezgodność genetyczną i systemową języka i alfabetu; kolor zielony oznacza język arabski i odpowiedni do jego zapisu alfabet arabski; kolor niebieski oznacza języki słowiańskie (polski i/lub białoruski) i odpowiedni do ich zapisu alfabet łaćniński i/lub cyrylicycki.

metodologicznego, ani merytorycznego. Wykorzystując ten system konwersji tekstów słowiańskojęzycznych zapisanych alfabetem arabskim, wprowadzamy grafemy, które:

1. Nie są osadzone w słowiańskiej tradycji tekstologicznej, a czasami są z nią sprzeczne.
2. Nie mają uzasadnienia merytorycznego.
3. Całkowicie zrywają z dotychczasową praktyką transliteracyjną w publikacjach z zakresu kitabistyki.

Używając wyłącznie systemu ISO, w efekcie doprowadzilibyśmy do takiej sytuacji, w której grafemy łacińskie z systemu transliteracji ISO, zastosowane do transliteracji tekstów słowiańskich pierwotnie zapisanych alfabetem arabskim na łacinkę, musiałyby być dla sławistów (polonistów, białorutenistów) dodatkowo objaśniane, opisywane i interpretowane co do ich znaczenia w językowej warstwie słowiańskiej, zdecydowanie przecież przeważającej w tekstach tatarskich, zwłaszcza w tefsirach. Również wtedy, gdy niektóre symbole w transliteracyjnej i transkrypcyjnej tradycji i metodologii slawistycznej mają utrwalone, bardzo konkretne, znaczenia, np. *t* to *t* dźwiękowe. Zresztą część tych znaków transliteracyjnych jest całkowicie obca słowiańskiej (przede wszystkim polonistycznej oraz białorutenistycznej) tradycji filologicznej. **Zastosowanie systemu ISO czyniłoby warstwę brzmieniową (fonetyczną) słowiańskich tekstów czystą abstrakcją, niedającą się zinterpretować inaczej, jak tylko przez opis tego, co chcieliśmy oddać i co oddawaliśmy za pomocą konkretnego znaku (grafemu).**

Natomiast międzynarodowy system transliteracji alfabetu arabskiego na alfabet łaciński ISO może i powinien być używany bezpośrednio lub adaptowany do transliteracji obecnej w tekstach tatarskich językowej warstwy orientalnej, zwłaszcza do konwersji na alfabet łaciński wyrazów oraz ciągów wyrazowych arabskich i tureckich.

Oczywiście pojawią się przy tym nowe pytania i problemy. Na przykład, jak zapisywać różne stopnie slawizacji orientalizmów, zwłaszcza nazw własnych (szczególnie arabskich imion oraz nazw miejscowych), terminów religijnych (islamizmów, koranizmów...) itp. Jednak trudności tego rodzaju będą zdecydowanie mniej liczne i łatwiejsze do bieżącej interpretacji choćby w formie przypisów niż te, które wynikają z zastosowania do zapisu językowej warstwy słowiańskiej systemu ISO.

Można wskazać jeszcze dwa argumenty pozwalające na pewien sceptycyzm wobec funkcjonalności oraz merytorycznej i metodologicznej poprawności ISO dla konwersji językowej warstwy słowiańskiej tefsirów (i innych typów rękopiśmiennych zabytków Tatarów WKL):

1. Opracowany według ISO system transliteracji alfabetu arabskiego na łaciński nie da się przełożyć na cyrylicę! A przecież nie można wykluczyć takiej potrzeby i możliwości – por. wydanie kitaba Łuckiewicza w opracowaniu Galiny Miśkinienė (2009). W założeniach badawczych grantu przewidywaliśmy możliwość i potrzebę poszerzenia rozwiązań transliteracyjnych na alfabety oparte na cyrylicy (tzn. na alfabet białoruski oraz na rosyjską grażdankę).

2. Jeśli badacze chcieliby dokonać transkrypcji fonetycznej tekstów, to mogłoby powstać zamieszanie w wyniku interferencji dwóch systemów – transliteracji i transkrypcji; mogłoby nawet dojść do sytuacji takiej, że te same znaki w transliteracji i transkrypcji znaczyłyby zupełnie co innego.

8. Stanowiska badawcze. Podsumowanie

Rozpoczynając pogłębioną dyskusję merytoryczną i metodologiczną o realizacji projektu badawczego „Tefsir”, Czesław Łapicz wielokrotnie stawiał kluczowe pytania: transkrypcja czy transliteracja? jaka transkrypcja? jaka transliteracja? Ożywione i bardzo merytoryczne dyskusje prowadzone przez zespół w ramach roboczych warsztatów kitabistycznych oraz analityczne opinie ekspertów potwierdziły ogromną złożoność tego problemu i pełną zasadność stawiania tych pytań, na które jednak ostatecznie nie ma jednoznacznych odpowiedzi, gdyż nie ma ani idealnej (czystej) transliteracji, ani idealnej (czystej) transkrypcji fonetycznej, zwłaszcza tekstu pisanego (graficznego), a nie dźwiękowego (fonicznego). Złożoność tego problemu pogłębia fakt, że mamy do czynienia z różnorodnymi tekstami rękopiśmiennymi, które były bądź tworzone, bądź kopiowane w ciągu kilku wieków przez autorów o różnych kompetencjach, przy użyciu ewoluującej, czyli zmiennej, grafii. Powstaje więc **konieczność podejmowania niekiedy arbitralnych decyzji metodologicznych, warunkowanych celami badawczymi**.

Uwagi i opinie ekspertów wniosły wiele nowego materiału do przemyśleń i do decyzji wykonawczych. Przede wszystkim potwierdziło się **różne rozumienie kluczowych terminów – transliteracja i transkrypcja**. W opiniach wyróżniono m.in. transliterację ścisłą i uproszczoną, oceniono przydatność tych wersji do badań różnych poziomów języka tekstów. W zakresie transkrypcji wyszczególniono transkrypcję fonetyczną (ścisłą) oraz tradycyjną, a także hybrydową. Postulowano nawet, by w badaniach opracować i udostępnić równoległe kilka wariantów przekazu tekstów tefsirowych.

Trzeba więc raz jeszcze przypomnieć i podkreślić, że **zadaniem realizowanego projektu jest „ubranie” w szatę alfabetu łacińskiego tekstu słowiańskiego (polskiego lub białoruskiego) pierwotnie zapisanego alfabetem arabskim**. Postawiony cel wiąże się więc z transliteracją, czyli konwersją alfabetyczną; zadanie to rozumiemy jako pierwszy etap w badaniach językowych staropolskiego (XVI wiek) przekładu tefsiru zapisanego alfabetem arabskim. Chodzi więc o **uprzystępnienie tekstowej wersji zapisanej hermetycznym alfabetem arabskim w postaci wersji zapisanej bliższym sławistom alfabetem łacińskim**. Dopiero ta wersja graficzna tekstu może stać się podstawą dalszych badań nad fonetyką, gramatyką, leksyką, stylistyką itp. języka przekładu Koranu. Z różnych względów (np. wielowarstwowości systemowej oraz chronologicznej tekstów tefsirowych) na tym etapie pracy nie można precyzyjnie orzekać o fonetyce języka tekstu, zwłaszcza w zakresie bardzo złożonych w polszczyźnie północnokresowej relacji palatalnościowych,

co wynika m.in. z nierozróżniania w grafii głosek [i] oraz [y]. Nie wyklucza to jednak faktu, że wiele podstawowych cech fonetycznych (oraz gramatycznych) polskich i/lub białoruskich ujawni się bezpośrednio już w wersji przetransliterowanej.

Wśród cech wyraźnie różnicujących warstwę językową polską i białoruską (zwłaszcza w drugiej połowie XVI wieku i później), a zarazem wystarczająco wyraźnie odzwierciedlonych w grafii i ortografii rękopisów muzułmanów litewsko-polskich, można wymienić przede wszystkim następujące:

1. Realizację etymologicznego /*g/ jako [g] (w języku polskim) lub jako [h] (w języku białoruskim), np. *bóg* (zapis w tekstach jako *bog* lub *bug//boh*); w tatarskich rękopisach dźwięki te są zapisywane odpowiednio arabskimi grafemami (ġ) lub (o).
2. Obecność (w języku białoruskim) lub brak (w języku polskim) akania.
3. Realizację dawnych grup typu *tort, *tolt, *tert, *telt bądź z pełnogłosem (w języku białoruskim), bądź tylko z metatezą (w języku polskim).
4. Obecność (w języku białoruskim) lub brak (w języku polskim) form z [l] epentetycznym.
5. Obecność (w języku polskim) lub brak (w języku białoruskim) etymologicznych grup *tl, *dl (np. pol. *modlitwa* – brs. *molitwa/malitwa*).
6. Obecność (w języku polskim) lub brak (w języku białoruskim) samogłosek nosowych; zapis tekstowy oddaje także różne warianty realizacyjne etymologicznych samogłosek nosowych.
7. Wymowę (i zapis) przyimka//przedrostka *v-* bądź jako *v-* (w języku polskim), bądź jako *ŭ-* (w języku białoruskim); w grafii arabskiej manuskryptów zapis oddano odpowiednio grafemami (s) (*wāwem*) lub (š//š) (*wāwem* z *ḍammā* bądź *ḍammā*).
8. Realizację (zapis) wygłosowego *-l* w 3. os. lp. czasu przeszłego bądź jako *-l* (w tekstach polskich, np. *činił*; w grafii arabskiej – zapis grafemem (l), oznaczającym zarówno [l], jak i [l]), bądź jako *-v* (w tekstach białoruskich *činiw*; w rękopisach Tatarów WKL – zapis grafemem (s)).
9. Niekiedy orzekanie o językowej formie polskiej lub białoruskiej jest bardzo ryzykowne bez pogłębionych i szczegółowych badań, na co w procesie transliteracji po prostu nie ma czasu. Jako znamienne przykłady można wskazać formy mianownika lp. r.m. przymiotników, liczebników porządkowych oraz zaimków typu *który, jaki* z końcówką *-i//(-y)* (wariant polski) lub *-ij//(-yj)* (wariant białoruski), które teoretycznie mogą być dobrym miernikiem polskości lub białoruskości tekstu. Ciekawe, że np. w przeważnie białoruskojęzycznym kitabie Milkamanowicza w ogóle nie stwierdzono końcówki *-ij//(-yj)*, nawet pod akcentem; wyjątkowość w tym rękopisie końcówki *-i//(-y)* – bez względu na miejsce akcentu – jest cechą białoruskich gwar południowo-zachodnich, z wyłączeniem gwar brzeskich. Tymczasem np. w rękopisie tefsiru z Wilna z 1788 roku prawie bezwyjątkowo panuje końcówka *-ij//(-yj)*, z zastrzeżeniem jednak, iż graficznie

tych wariantów się nie rozróżnia, w grafii arabskiej przystosowanej do zapisu języka słowiańskiego nie rozróżnia się bowiem wariantów fonemu [i] oraz [y]. Oto przykłady: *poważnij* (w znaczeniu ‘poważany’), *mondrij*, *dużij* (w znaczeniu ‘mocny, silny, potężny’), *mocnij*, *miloserdnij*, *nebeskij* (od: *nebo*), *nalepšij* (*superlativus* wyłącznie z wcześniejszym prefiksem *na-*, a nie z późniejszym *naj-*), *otpuskliwij* (por. stpol. *odpust* ‘przebaczenie’; tu więc *otpuskliwij* w znaczeniu ‘przebaczający’, czyli ‘odpuszczający’), *wečnij*, *zėsłanij*, *čitanij*, *wjedomij*, *mondrij*, *takowij*, *dobrij*, *peršij*, *slapšij*. Jest faktem, że w próbie tekstowej poddanej badaniu ani razu nie wystąpiła forma z *-i//y*, obecna zarówno w białoruskich gwarach południowo-zachodnich (z wyłączeniem gwar brzeskich), jak i zbieżna z odpowiednimi formami przymiotnika w języku polskim. Fakt ten jest dużym zaskoczeniem, inne cechy językowe rękopisu wyraźnie i jednoznacznie wskazują bowiem na polskość językową zabytku. Jest to ciekawe również z tego względu, że w formach rodzaju żeńskiego przymiotników wyjątkowo tylko stwierdzono typową dla języka białoruskiego nieściągniętą końcówkę *-aja*, natomiast konsekwentnie występuje tu polska końcówka *-a*, np. *značna* (*kšęnga*), *šeroka* (*laska*, czyli ‘łaska’). Tymczasem np. w białoruskojęzycznym (przeważnie) kitabie Milkamanowicza są obecne obie końcówki, zarówno *-a*, jak i *-aja*, przy czym ilościowo zdecydowanie przeważa nieściągnięta końcówka *-aja*. W próbie tekstowej kitaba Milkamanowicza, obejmującej kilkadziesiąt stron rękopisu, stosunek ilościowy końcówki *-a* do *-aja* wynosi 6 : 17; oboczność obu tych elementów fleksyjnych jest charakterystyczną cechą białoruskich gwar południowo-zachodnich. W tefsirze z 1788 roku również tylko wyjątkowo zostały potwierdzone białoruskie końcówki w przymiotnikowych formach rodzaju nijakiego (*-ojo* oraz po miękkich *-ejo*); panuje tu polskie *-e* (lub *-’e*): *čiste*, *zabite*, *nečiste*, *cenžke*.

Fakty te, jak się zdaje, świadczą o tym, że końcówka *-ij//y* w mianowniku lp. przymiotników, liczebników porządkowych oraz zaimków typu *który*, *jaki* w badanym manuskrypcie muzulmanów litewsko-polskich wcale nie musi być bezpośrednim białoruskim elementem fleksyjnym, lecz że jest to już ukonstytuowana, a zatem konsekwentna cecha przynajmniej pewnych obszarów polszczyzny północnokresowej; genetycznie trzeba ją wiązać z białoruskim substratem językowym, na którym polszczyzna północnokresowa się kształtowała. Przekonująco pisze o tym Józefa Parszuta:

В I типе словоизменения именительный и совпадающий с ним винительный падежи соотносимых с мужским родом слов имеют наряду с окончанием *-i(-y)* дублетное *-ij (-yj)*. Окончание *-ij (-yj)* проявляет тенденцию к большему употреблению, чем *-i (-y)*: в магнитофонных записях с окончанием *-i (-y)* 134 словоупотребления, с *-ij (-yj)* – 179. Окончание *-ij (-yj)* не закреплено за какими-либо определенными словами, а употребляется наряду с *-i (-y)*. Это явление наблюдается также в восточ-

нославянской речи наших информантов, хотя под влиянием русского литературного языка здесь оно не является таким активным (Паршута 1973: 61).

Wnioski badaczki, jak się zdaje, potwierdzają inne rękopisy tefsirowe muzułmanów litewsko-polskich; oto w publikowanych fragmentach tefsiru z Londynu z 1725 roku również występuje wyłącznie końcówka *-ij// -yj*: *wekuistij, wadomij*. Dodajmy też, że poza próbką tekstową poddaną analizie statystycznej niezwykle rzadko, wprost wyjątkowo, można jednak spotkać w tefsirze z 1788 roku formy typu: *wadomi* ('wiadomy') itp. Wyjątkowość tych form jest tak oczywista, że porównania statystyczne nie mają tu sensu; być może należałoby je tłumaczyć błędami pisarskimi. Ciekawe jednak, że końcówki *-ij// -yj* w polszczyźnie północnokresowej nie zanotowała w swej monografii Zofia Kurzowa (1993).

10. Kończówki liczebników porządkowych r.ż. typu *druhaja, treceja* (w języku białoruskim) lub *druga, treca* (w języku polskim; w grafii arabskiej stosowanej w rękopisach Tatarów WKL nie rozróżniano fonemów [c] oraz [ć], oba zapisując oryginalnym grafemem (چ)).
11. Imiesłów na *-uči* (w języku białoruskim, np. *iduči* lub *jiduči*) lub *-qcy* (w języku polskim; w zapisie – najczęściej *-oncy* [a raczej *-onci*, w grafii arabskiej wykorzystywanej do zapisu tekstów słowiańskich nie rozróżniano bowiem głosek [i] oraz [y], oba te fonemy zapisując jednym znakiem literowym], np. *idonci* lub *jidonci*).
12. Białoruskie syntetyczne formy czasu przyszłego czasowników niedokonanych z resztkami dawnych form osobowych słowa posiłkowego *imati* typu: *mecime, čucimeš, pecime* w przeciwieństwie do polskich analityzmów typu: *będziemy mieli, będziemy czuli, będziemy piali* (*piać* tu w stpol. znaczeniu 'modlić się', użytym w odniesieniu do melorecytacji Koranu).

Takich faktów językowych, na podstawie których możliwe jest całkiem jednoznaczne rozróżnienie językowej warstwy polskiej i białoruskiej, można wymienić znacznie więcej⁸. Dodatkowo do cech językowych ogólnobiałoruskich należałoby dodać wiele zawartych w tekstach Tatarów litewsko-polskich białoruskich faktów dialektalnych lub gwarowych, których identyfikacja pozwala z dużą precyzją ustalić obszar geograficzny, na którym zabytek powstawał lub z którym miał związek kopista rękopisu, wynikający np. z miejsca jego pochodzenia⁹.

Cechą charakterystyczną języka rękopisów religijnych Tatarów WKL jest także ich złożoność chronologiczna. Ponieważ czas powstania (utworzonych lub przełożonych)

⁸ Na przykład różna kontynuacja dawnych samogłosek jerowych, dawnych sonantów, dawnych samogłosek długich oraz pochyłonych itd.

⁹ Por. ustalenia podłoża dialektalnego kitabu Milkamanowicza w pracy Czesława Łapicza (1986: 213): „Liczne cechy językowe Kitabu mają dość wąskie odniesienia terenowe, dzięki czemu ilustrują

oryginalnych tekstów muzułmanów litewsko-polskich (druga połowa XVI wieku) nie jest tożsamy z czasem powstawania ich licznych kopii (XVII–XX wiek), konkretne teksty, zależnie od czasu ich rzeczywistego, fizycznego, zaistnienia oraz zawartości kopiowanych fragmentów, zwykle kumulują cechy i fakty z różnych okresów historii danego języka (tzn. polskiego i/lub białoruskiego), tak jak z różnych okresów mogą pochodzić poszczególne skopiowane fragmenty, tworzące konkretny manuskrypt. Dlatego w danym zabytku, np. XIX- czy nawet XX-wiecznym, mogą występować fakty językowe znacznie wcześniejsze, sięgające nawet XV–XVI wieku, które przez wieki w łańcuchu odpisów były mechanicznie przenoszone do kolejnych kopii. Świadomość tej właśnie specyfiki piśmiennictwa muzułmanów WKL jest szczególnie ważna, pozwala bowiem – na podstawie czasowego umiejscowienia konkretnych faktów językowych – wnioskować o czasie powstania nie tylko oryginałów, lecz także zróżnicowanych czasowo odpisów bądź ich fragmentów. Ta cecha zabytków muzułmańskich powinna być także pomocna w szukaniu odpowiedzi na stawiane pytania o pierwotny język (białoruski czy polski?) najstarszego słowiańskiego przekładu Koranu. Do tego inwentarza faktów językowych właściwych rękopisom muzułmanów WKL należałoby dodać liczne formy hybrydalne, powstające na styku obu systemów językowych, faktycznie nieistniejące ani w języku polskim, ani w białoruskim, np. *tuščizna* (brs. *мужчына* + pol. *mężczyzna*), *jedin* (brs. *адзін* + pol. *jeden*), *ceplenia*, *ceplento* (zob. brs. *цыпляня* i *цыпляняты* + pol. *pisklęcie* i *pisklęta*)¹⁰ itp. Dlatego właściwie wszystkie dotychczasowe publikacje kitabistyczne, których autorzy stosują własne systemy transliteracji alfabetycznej, zawierają również ważne i interesujące analizy oraz opisy fonetyczne i gramatyczne; zawsze jednak **wnioski lingwistyczne są wtórne i oparte na wcześniej wykonanej wersji transliterowanej. Niewłaściwa transliteracja języka zabytku może zatem skutkować fałszywą interpretacją językową.** Widać to wyraźnie na wykonanych przez zespół kilkunastu próbkach konwersji alfabetycznej fragmentów tefsirów; tę zależność da się także dostrzec w publikacjach z zakresu kitabistyki.

Zgłaszane pod adresem zespołu oczekiwania, by w ramach jednego projektu badawczego opracować wiele specjalistycznych wersji tekstowych wraz z ich wszechstronną

---

związki zabytku z konkretnym podłożem dialektalnym. Trzeba stwierdzić, iż zdecydowana większość cech dialektalnych jednoznacznie dowodzi związku języka Kitabu z brs. gwarami południowo-zachodnimi, a nawet konkretniej – z gwarami w widłach rzek Niemna i Szczary. W innym miejscu (219) ustalenia są bardziej konkretne: Analiza fleksji zabytku oraz spostrzeżenie z zakresu fonetyki pozwalają twierdzić, że gdyby cechy językowe Kitabu nanieść na mapkę w formie izogłos ukazujących zasięgi terenowe, to wyraźnie i jednoznacznie ukazałby się obszar gwarowy w widłach Niemna i Szczary, ograniczony miastami Nowogródek – Stołbce – Nieśwież – Kleck – Lachowicze – Baranowicze – Słonim jako ten, z którym Kitab wykazuje najściślejszy związek”.

¹⁰ Przykład pochodzi z chamaitu z końca XIX–początku XX wieku, przesłanego przez doc. Michała Tarełkę z Mińska.

interpretacją, jest nieporozumieniem. Jego członkowie musieliby być jednocześnie orientalistami (arabistami i turkologami); islamologami, koranistami, filologami (polonistami i białorutenistami zarówno synchronistami, jak i diachronistami), sławistami, dialektologami (polskimi i białoruskimi), znawcami polszczyzny północnokresowej, tekstologami, przekładoznawcami, historykami itp. Jeśli ponadto uświadomimy sobie, że rękopisy tefsirowe liczą nawet powyżej 1000 stron, to część oczekiwań badawczych okaże się niemożliwa do zrealizowania w ramach jednego projektu choćby tylko z przyczyn technicznych. Dlatego nasze zadanie określiliśmy jako przygotowanie czytelnej i opartej na zweryfikowanej i zobiektywizowanej metodologii (czyli na ścisłym systemie transliteracji i/lub transkrypcji) źródłowej podstawy do późniejszych specjalistycznych analiz i opisów. Natomiast zgłoszone postulaty pokazują możliwość i konieczność dalszych wszechstronnych studiów i opracowań źródłowych tekstów kitabistycznych, przygotowanych w wiarygodnej i ścisłej transliteracji. Przy czym **system transliteracyjny nie może lekceważyć stosowanych w językoznawstwie i utrwalonych w tradycji badawczej znaków transkrypcji sławistycznej (polonistycznej i białorutenistycznej), w tym także transkrypcji używanej w językoznawstwie słowiańskim, zwłaszcza w słowiańskiej dialektologii**¹¹.

Uznano zatem, że systemowe rozwiązania transliteracyjne powinna wyznaczać językowa warstwa słowiańska. W związku z powyższym przyjęto dla tatarskich tefsirów pewnego rodzaju hybrydę transliteracji i transkrypcji (półfonetycznej) fonologicznej. Zwrócono przy tym uwagę na symilatywność uznanych w tradycji kitabistycznej systemów transliteracyjnych i zaakceptowano wspólne dla tych systemów znaki transliteracyjne. Za przyjęciem takiego systemu transliteracji i tym samym kontynuacją tradycji kitabistycznej przemawiało to, że w ponad 80% pokrywa się on z systemem transkrypcji fonetycznej. Dzięki temu można było dążyć do realizacji zasady 1 : 1, ale nie kosztem uproszczenia i zakłamywania tekstu. Stwierdzono ponadto, że system ISO będzie przydatny do odczytu obecnej w tekstach tatarskich językowej warstwy orientalnej. Spełnia on bowiem ważną funkcję pomocniczą. Służy m.in. do orientacji, jakie grafemy języka arabskiego zostały wykorzystane do zapisu polskich głosek.

Opracowano zatem spójny, jednolity system transliteracyjny dla zabytku o najwyższej randze – pierwszego przekładu Koranu na język słowiański.

¹¹ Podczas międzynarodowej konferencji w Wilnie na temat: „Lietuviai ir Slavai: kalbų ir kultūrų sąveika istorijoje ir dabartyje” (28 listopada 2008 roku) na ten problem zwracał nam uwagę w dyskusji nad autorskim referatem prezentującym wstępne założenia transkrypcji i transliteracji tekstów piśmiennictwa Tatarów WKL m.in. znakomity, światowej sławy dialektolog rosyjski, prof. Leonid L. Kasatkin, który w pełni poparł przyjęte tu stanowisko.

Bibliografia

- Паршута Ю. М., 1973, *Статистическое описание морфологии польской речи жителей деревни Дарвиниеки Мадонского района Латвийской ССР*, w: В. В. Мартынов (red.), *Польские говоры в СССР*, cz. 1, Минск, s. 44–65.
- Diringer D., 1972, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, Warszawa.
<http://www.tefsir.umk.pl/o,31,stan-badan.html> (dostęp: 16 kwietnia 2021)
<http://www.tefsir.umk.pl/o,9,edycja-zrodel.html> (dostęp: 16 kwietnia 2021)
- Koran (Al-Koran)*, 1858, z arabskiego przekład polski J. M. Tarak-Buczackiego, Tatar z Podlasia, Warszawa.
- Koran. Z arabskiego przełożył i komentarzem opatrzył Józef Bielawski*, 1986, Warszawa.
- Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C. (red.), 2015, *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, Toruń.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Łapicz C., 1986, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. (Paleografia. Grafia. Język)*, Toruń.
- Łapicz C., 2014, *Struktura i statystyka Koranu w piśmiennictwie Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: A. Moroz, P. Sobotka, M. Żabowska (red.), *Maiuscula Linguistica. Studia in honorem Professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quinto dedicata*, Warszawa, s. 411–424.
- Łapicz C., 2022, *Transkrypcja czy transliteracja tekstów Tatarów – muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego pisanych alfabetem arabskim? Jaka transkrypcja? Jaka transliteracja? Wprowadzenie do dyskusji*, w: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski. Wydanie krytyczne zabytku polskiej kultury narodowej*, Toruń, s. 169–184.
- Łapicz C., Radziszewska I., 2019, *Tefsir z Grodna a Koran Jana Murzy Tarak Buczackiego (studium porównawcze na podstawie sury 69)*, w: J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz (red.), *Rękopis z Czombrowa. Filomacki przekład Koranu – edycja i studium historyczno-filologiczne zabytku*, Toruń, s. 191–207.
- Miškinienė G., Namavičiūtė S., Pokrovskaja J., Dargut H. (red.), 2009, *Ivano Luckevičiaus Kitabas. Lietuvos Totoriu kultūros paminklas*, Vilnius.
- Święty Koran*, 1990, Warszawa.

TRANSCRIPTION AND transliteration OF TEXTS OF THE TATARS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, WRITTEN IN THE ARABIC SCRIPT. CONCLUSIONS FROM TEAM DISCUSSIONS HELD DURING WORKSHOPS AND FROM EXPERT OPINIONS AND STATEMENTS

Abstract: The purpose of the paper is to indicate transliteration solutions, adopted for a Tatar tefsir. It was concluded that systemic transliteration solutions should be based on the Slavic linguistic

layer. In order to read it, a type of a hybrid transliteration, with (semi-phonetic) transcription, was used. Simultaneously, attention was drawn to the similarity of the transliteration systems, which had already been in use, and their shared transliteration characters were accepted.

Alternatively, the Oriental linguistic layer was read by means of the ISO system, as it plays a vital auxiliary function. For example, it serves to determine which graphemes of the Arabic language were used to record Polish sounds.

Keywords: kitabistics, transliteration, transcription, ISO system, tefsir